

Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III., szerk. Beke József

Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, 2017, 1177 l.

1. Bevezető

„Az írói szótár feladata az illető alkotó szavainak számbavétele és e szavak pontos értelmének meghatározása a mű adott szövegösszefüggéseiben. A cél az, hogy a feldolgozott szóanyagból egyetlen kifejezés egyetlen jelentésárnyalata se maradjon említetlenül az adatok tömegében” (17). Az Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából megjelent háromkötetes munka bevezetőjében Beke József kijelöli az Arany-szótár helyét a hazai írói szótárak sorában. Az 1950-es és -60-as években a Puskin- és a Goethe-szótár készítése ösztönzőleg hatott a hazai írói szótárkészítésre, amelynek nyomán elkészült a Petőfi-, Juhász Gyula-, Toldi-, Balassi- és Beke József korábbi munkái eredményeképpen a Zrínyi-, valamint a Radnóti-szótár. Az idén megjelent az Arany-szótár is. A kidolgozottság, a feldolgozott szókészlet és más egyéb szempontok alapján e munkák eltérnek ugyan egymástól, közös azonban bennük az árnyalt tartalmi, jelentéstani, stilisztikai kidolgozottság – szemben a másik hazai írói szótártípussal, amelyre inkább a grammatikai-informatikai megközelítés a jellemző.¹

2. A szövegkiadásokkal kapcsolatos kérdések

Korszerű kritikai kiadás híján Beke József a korábban készült, egyetlen minőségű szövegkiadásokat használta a munkájához, amelyek között jelentős eltérések mutatkoznak a verscímek, a szövegazonosság és az anyag teljességének a tekintetében. Beke utal a különböző kiadások közti textológiai különbségekre, a kéziratoktól való eltérésekre (pl. elírásra, pontatlan szóközlésre). Korompay H. János felhívta a figyelmet arra, hogy még a Voinovich-féle kiadás is revízióra szorul. Voinovich modernizálta Arany szövegeinek a helyesírását, központosítását – munkája nem felel meg a mai szövegkritikai kívánalmaknak. Megbízhatatlansága a nem hiteles szövegek közléséből adódik. Az *Arany János Összes Művei* első hat kötetében a hibások mellett ellenőrizhetetlen szövegek és már megsemmisült kéziratokra hivatkozó jegyzetek is találhatóak. E kiadás sajátja, hogy a korabeli, mára már elavult akadémiai szabályozás szerinti csoportosításban közli

¹ MÁRTONFI Attila, *Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra*, Magyar Nyelv, 110(2014), 1. sz., 30–46.

a verseket.² Az, hogy nincs megbízható textológiai igényű teljes Arany-verskiadás, felveti azt a problémát is, hogy adott esetben nem Arany Jánosnak, hanem a kiadás sajtó alá rendezőjének vagy a kiadásban szereplő más személynek ma már nem feltétlenül elfogadott olvasatát dolgozza fel a szótár. A teljes életmű korszerű textológiai igényű kiadása mára időszerűvé vált. A korábban megjelent kiadások további hiányossága, hogy nem a teljes életművet ölelik fel: a kiadó szelektált a szövegtörzsből (az alkalmi verseket nem tartalmazza), és az eddig megjelent kiadások óta újabb kéziratok kerültek elő.³ „Vannak kétes hitelű, de Aranynak tulajdonított másolatban vagy emlékezetben fennmaradt versek; vannak továbbá versként felfogható, de prózai műben található költemények; a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban publikált névtelen glosszák között lappanganak még Arany-írások is. [...] Az életmű szöveghatárai bizonytalanok.”⁴ A felhasznált művek jegyzékét az Arany-szótár bevezetőjében találjuk. Három vers szövegét, eltérően a nyomtatott kiadások szövegétől, Beke József a saját, illetve a szakirodalomban közölt átirat alapján dolgozta fel.

A korszerű textológiai alapokon nyugvó kritikai igényű kiadás a pontos, megbízható szövegek és variánsaik közlése mellett a hivatkozáskezelés problémájára is megoldást nyújthat. Jelenleg ugyanis az Arany-szótár meglehetősen bonyolultsággal igyekszik úrrá lenni az eltérő kiadások egyenetlenségein. Az adott kötetben szereplő pontos azonosítás helyett az idézet forrásának a megjelölése a verscímek és a különböző típusú szövegegységre vonatkozó számok kombinációjából áll. Emiatt a szerkesztőnek gondoskodnia kellett egyfelől a különböző kiadások verscímváltozatainak a felvételéről, másfelől a pontosabb locusokra utaló, de nem egységesíthető számozási rendszer kialakításáról. Az idézet helymegjelölése a költő által megadott felosztást követi, ha nincs ilyen, akkor versszak, szakasz vagy bekezdés és sorszám szerinti bontásban. Ha a különböző kiadásokban eltérőek a bekezdések, mindehhez egyéni jelzések társulnak. A több szövegkiadás együttes használata és a nem egységes lelőhelykezelés megnehezíti az idézetek visszakereshetőségét, különösen akkor, ha adott esetben a különböző kiadások eltérő szövegváltozatot közölnek (a *Toldi szerelme* kapcsán például Beke József utal arra, hogy némely kiadásból kihagyott versszak szóanyagát is feldolgozta). Összességében mind a szöveghűség, mind a hivatkozási rendszer megbízhatóbbá és átláthatóbbá tételére egy korszerű alapokon nyugvó kritikai szövegkiadás nyújthatna megfelelő alapot.

3. Címszavak

Az egységes szempontrendszer kialakításának a hiánya a címszavak kezelésében is megmutatkozik. A címszavak meghatározása *A magyar nyelv értelmező szótárán*

² KOROMPAY H. János, *Az Arany-hagyaték múltja és jövője*, Irodalmi Magazin, 5(2017), 3. sz., 9–10.

³ KOROMPAY, *i. m.*, 9–10.

⁴ KOROMPAY, *i. m.*, 9., lásd még SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, It, 2004, 3. sz., 372.

(ÉrtSz.)⁵ alapul: címszó a mai alak, de az idézett példa megtartja a régies formáját. A tulajdonnevek nem önálló címszavak, ám az értelmezés részét alkothatják. Azok a szavak, amelyek az értelmező szótárnak nem címszavai, * jelet kapnak, és a költőnél meglévő formájukban maradnak. Az Arany-szótár szavainak negyede nem szerepel az ÉrtSz.-ben. A szócikkfejből szögletes zárójelbe kerülnek azok az értelmező szótárban lévő címszavak, amelyekről eltér az Arany-versekben lévő alak írásmódja. Beke József a Petőfi-szótárra⁶ hivatkozik a maitól eltérő helyesírású egybeírt alakok felvételével kapcsolatban: amit Arany kötőjellel vagy egybeírt, az változatlan formában marad, és ugyanannak az alakulatnak a különírt változatai alakváltozatokként szerepelnek. Így ha egy szó egybe- és különírva is szerepel, nem fordul elő három helyen felvéve. Ez az elgondolás azonban több következtetlenséget is rejt. A Petőfi-szótár valóban ily módon jár el a sajátos összetételek címszavasításakor, minden esetben közli azonban a címszó után a mai írásmód szerinti helyes alakot, pl. *góthalakú* – *gót alakú*, ezt az Arany-szótár esetében nem találjuk. Emiatt a szótárban részint mai alakú, részint a maitól eltérő és következtelen írásmódú alakok együttesen alkotják a címszavakat. Mindez azért is problematikus és egyben a szótár egyik alapvető funkcióját kérdőjelezi meg, mert a költő korabeli helyesírás még nem volt standardizált. Arany egyrészt maga is következtelen volt olykor az egybe- és különírás terén, és ehhez még hozzájárult a későbbi szövegközlők pontatlansága is. Voinovich sajnos egybeírt olyan szavakat, amelyeket Arany a kéziratban külön, de a szövegrontás nemcsak itt, hanem a magánhangzók időtartamának jelölése terén is érvényesül.

A mai és nem mai, illetőleg egyéni írásmódú címszavak együttes szerepeltetése nagyban megnehezíti a címszavak megtalálhatóságát, hiszen összetartozó alakok kerülnek külön címszavak alá, különösen úgy, hogy semmilyen utalás nem történik az írásmód miatt más szócikkben felvett, de lényegében mégis összetartozó alakokra. Így például a *Bolond Istókban* az *ablak-nélküli* (*kamra*) és a *cél nélküli* (*cél*) szerkezeteket alkotó szavak eltérő módon váltak címszavakká: az első az *ablak-nélküli*, a másik a *cél* és a *nélküli* alá került (függetlenül az ÉrtSz.-től való eltérés jelölésétől). A nem egységes szemléletű címszavasítás miatt ugyanez látszik az *acéling*, *acél-sisak*; *ebarcú*, *eb-éltű*, *ablakfény*, *ablak-karika* stb. címszavak esetében. Nemcsak az egybeírások esnek azonban áldozatul e módszernek, hanem a különírások is, minek következtében például a *cserép kanna* két címszóba került. Az egyéni szóalkotások (különösen a sajátos összetételek) láttatása fontos célja lehet az írói szótárnak, de hogy a szavak megtalálhatóságának alapvető szótári funkciója se csorbuljon, egységes címszavasítást vagy legalább arra utaló megoldásokat lett volna célszerű kialakítani. Nem segíti a szótár használatát, ha bármilyen összetartozásra történő utalás nélkül találunk külön szócikkben címszóként mai szótári alakokat és másutt azok alakváltozatait, akkor

⁵ *A magyar nyelv értelmező szótára: I–VII.*, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., Akadémiai, 1959–1962. (A továbbiakban: ÉrtSz.)

⁶ *Petőfi-szótár*, szerk. J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes, WACHA Imre, GÁLDI László, Bp., Akadémiai, 1973–1987.

sem, ha azok bármilyen módon további származékok részeivé váltak. Így például *A,B,C – ábece-betű; félbeszakít – félbenszakítás; szik – szik-kanaán; abroncs, abroncsos – abrocs-övezett; agcsont – agglegény*. Esetlegesnek tűnik mindezek alapján az is, hogy egy maitól eltérően különírt alakulat akkor válik szóösszetételként címszóvá, ha van értelmező szótárbeli megfelelője, például [*bársonyszék*] *bársony szék*, egyéb esetben viszont két szócikkbe kerül, például *cserép kanna*.

Bár az ÉrtSz. címszóanyaga szolgál referenciaként a címszavasításban, mégis eltérések vannak az értelmező szótári anyaghoz képest, amelyek nincsenek külön jelzéssel (*) ellátva, vagy indokolatlanul tünteti fel az eltérést a szerkesztő. Ilyen például az *Á* címszó, amely az ÉrtSz.-ben, is megtalálható ugyanazzal az Aranytól származó példamondattal, de az alakja kisbetűs. Az *A,B,C* nem értelmező szótári címszó, ott *ábécé* található; mint ahogy a *szikkadtabb* szóalak sem emelkedik címszói rangra, az ÉrtSz.-ben *szikkad* alapalak szerepel. A *Deákné-szötte* nem kapott külön jelölést, holott nem értelmező szótári címszó stb. Eltérést jelöl viszont a **faluszáj* alak kapcsán. A szó a *faluszája* (ÉrtSz.) alapalakjában is birtokos személyjellel ellátott szótári forma. A **szebbik* ebben az alakban szintén nem címszó az értelmező szótárban (a *szebb* utaló címszó), hiszen a kiemelőjel nem eredményez új címszót, különösen úgy, hogy ezt az adott jelentés sem teszi indokoltá. Nem igazán szerencsés az sem, hogy az *egyenlő* címszó példái közé sorolva találjuk az *egyen* alakot. Az *egyen-* nyelvújítási elvonás, és bár önállóan nemigen használták,⁷ de a nyelvújítási szótár⁸ beszámol az 1805-ös előfordulásáról Verseghytől, illetve egyéb összetételi származékairól.

A szócikkfejben a címszavak mellett megtaláljuk az összelőfordulás számát. Utalócímszavakkal legtöbbször az idegen írásmódú alakok, illetve az alakváltozatok esetében találkozunk, ahol a betűrendbe sorolás miatt távolabbi helyre kerül a kidolgozott szócikk, például: *accentus – akcentus, künn – kinn, fönn – fenn*.

A szócikkszerkezetben alcímszói egységek is megtalálhatók, hogy a szócsaládok tagjai együtt maradhassanak. Alcímszavak lehetnek az igék esetében a műveltető és szenvedő alakok, a melléknévi és határozói igenevek; a főnévi alapszavak esetében az *-ú,-ű*, valamint a kicsinyítőképzős formák. Ezeket a származékokat csak akkor értelmezi Beke József, ha azok eltérnek az alapalak jelentésétől. Az maradhat származékszói alakban is önálló címszó, aminek nem található meg a szövegkorpuszban az alapszava, például *adakozni*, illetve ha az alapalak jelentésétől eltérően – és nem a képzett voltából adódóan – sajátos jelentéstartalommal bír.

4. Értelmezések, stilisztikai minősítés, szófajok

Beke József a szótári bevezetőben azt írja, hogy az értelmezések megadásában igazodik az értelmező szótárhoz, de annál tömörebb definíciók megfogalmazására törekszik.

⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: I*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp, Akadémiai, 1967, 720.

⁸ SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára: I*, Bp., 1902, 53.

A jelentésstruktúra kialakítása során az összes jelentésárnyalatot meghatározta, és ezt összevetette az ÉrtSz. rendszerével. Az ettől való eltérő jelentés külön jelzést (*) kapott. Az értelmező szótárral történő összevetést kiegészíthették volna egykorú szótári referenciák is a korabeli jelentésektől való egyéni eltérések láttatása érdekében. A szerkesztő közli a költőtől származó magyarázó megjegyzéseket is, amelyeket „A.J.” monogrammal találunk az adott szócikk végén. Az értelmezések megadásának a módja és a jelentésszerkezet felépítése szorosan összefügg. Azt látjuk azonban, hogy a szócikkek az értelmező szótárétól eltérő struktúrával rendelkeznek. Az Arany-szótárban ugyanis minden jelentés külön főjelentésként szerepel. Ebből adódóan a jelentésszerkezetből viszont nem derül ki, hogy melyek a főjelentések és melyek az árnyalatok, míg a referenciául szolgáló ÉrtSz. strukturált bontásban mutatja be a fő- és az aljelentéseket. Ez a kettősség azért zavaró, mert ugyan a főjelentések és árnyalatok rendszerét nem követi Beke József, viszont a definíciók megadásának módjában mégis ezt tükrözi. Így lényegében jelentésárnyalatot emel főjelentéssé, mint például az *asztal* szó esetében, ahol külön főjelentésbe kerül a ’lábakon álló vízszintes lap; ez a bútor’ és annak az egyik fajtája az ’étkezőasztal’, ami aljelentés.

Bizonyos esetekben Beke József módosítja az értelmező szótárban lévő tévesnek ítélt jelentést, például a *pusztul* esetében ’meghal, elhull’ helyett ’elmenekül, elkorrodik’ értelmezést javasol. A szótárban találunk azonban téves olvasatot is, például a hapaxok köréből. A költő *hazája* című vers *gondolatvezér* szavához ’a gondolkodás vezérfonala; gondolatmenet’ jelentést adja meg. Jelentéstörténeti okokból ugyan elképzelhető volna ez a megoldás is, a vers értelmezése mégsem ezt támasztja alá. A költemény egészét végigolvasva kiderül, hogy itt ironikus értelemben magáról a művésztől van szó, egyfajta ’megmondóember’ szerepben.⁹

Beke József több olyan szó értelmezését is megadja, amelyek eddig jegyzetelt kiadásban még nem találhatók, például: *bálvány*, *égés*, *kaján*, *lógó-darab*, *zászlóalj*, *strucc*, *egyszarvú*, *rímél*; cigány kifejezések: *dsalomáz*, *Fáró hesz*, *kukhérol*. Néhány más esetben meglévő magyarázatot korrigál, például: *kopoltyú*, *szigony*, *cirkalom*, *homoeopathicé*, *többi*, *holt*.

A szóképeket tartalmazó költői szöveg kontextuális jelentésének a definíciószerű megadása nagy körültekintést igényel, és az ebből adódó összetettség olykor nem megfelelő módon kristályosodik ki az értelmezésben. Máskor a jelentéstagolás rejt következtetlenségeket. Például: *feketekávé* ’pörkölt kávéból készült ital; (átv) kellemetlenség; veszély’; *siattében* ’mivel sietni akar; meggondolatlanul’. Azzal az esettel is találkozhatunk, amikor a szerkesztő az önmagával való magyarázat csapdájába esik, ami felveti a szinonim jelentések (vs. önmagával való) behelyettesíthetőségének a problémáját, például: *fűszer-illat* ’fűszeres, kellemes illat’; *adófizetés* ’adó fizetése’.

⁹ Az értelmezés szótárbeli bizonytalanságára Szörényi László hívta fel a figyelmet, a költeménnyel kapcsolatos írása megjelenés alatt áll a Magyar Szemle című folyóiratnál.

A szótár a frazeologikus egységeket értelmezi: a szólásféleségek variáns alakokkal állnak, és az adott kifejezés minden fontosabb szavánál megjelennek. A kifejezéseket egységükben értelmezi Beke József, amelyekhez O. Nagy Gábor munkája¹⁰ szolgál referenciaként. Értékes része a szótárnak, hogy a bibliai eredetű kifejezéseket a forrás adott szöveghelyére vezeti vissza.

A stilisztikai minősítések kérdésében a szerkesztő a Petőfi-szótárra hivatkozik: a szerző korában, az egyéni nyelvre vonatkozóan a stilisztikai minősítések nagy körültekintést igényelnek. A minősítések kialakításában az Arany-szótár leginkább az értelmező szótárhoz igazodik, de felhasználja az etimológiai szótár (TESz.) és a tájszótár (ÚMTSz.) megjegyzéseit is. Találkozunk azonban olyan esettel, amikor a nem megfelelő szótári referenciák miatt a minősítések – amelyeknek a normától való eltérésre kell vonatkozni – nem a költő korabeli, hanem a későbbi szemléletet tükrözik. Ez leginkább a régies alakok jelölésére vonatkozik. A (rég) minősítés vonatkozhat a szóalak régies voltára, de az értelemzésre, nyelvtani szerkezetre is. Például a *Toldi szerelmében* olvasható, melléknévként használt *fityma* szó (rég) minősítést kapott az Arany-szótárban, ahogy hasonlóképpen az ÉrtSz. szócikkében is. A jelentéstörténet alakulását követve az etimológiai szótárban (*fityma*²)¹¹ 1792-es az első szóadat, ugyanakkor a kérdéses jelentésben majd csak 1828/1831-ből adatható. Emiatt vitatható, hogy az 1879-ben megírt *Toldi szerelmében* valóban régies alaknak számított-e a szó. A későbbi korok szempontrendszerének a megelőző korokra történő vetítése hibás olvasatot eredményezhet. Viszonylag gyakran találkozni a szótárban átvitt minősítéssel, például: *fűszer* (átv) 'keleti illatszert'. Ebben az esetben ugyancsak markánsabban el lehetett volna térni a köznyelvi szótárak jelölésétől, hiszen a szótáríróknak az adott kontextuális jelentést kell magyaráznia, és ha az adott esetben csak átvitt értelemben áll a szó, akkor azon a módon célszerű megfogalmazni a definíciót: így szükségtelenné válik ez a stílusminősítés (az [átv is] esetében természetesen más a helyzet).

A hétköztetes értelmező szótár örökeként sajnos nem a mai tudományos alapon nyugvó leíró szófaji kategóriák találhatók meg az Arany-szótárban: így például a partikula, módosítószó hiányzik, emiatt más szófajokhoz sorolódnak az ide tartozó szavak, ami áttételesen a jelentések megadására is kihat. Az idegen nyelvű kifejezések szófaji minősítése szintén problematikus, hiszen nem derül ki, hogy a magyar vagy az adott idegen nyelv szerinti szófaji kategóriában szerepel-e a szó: *adieu* (francia) mondatszó, *denecesse* (latin) határozószó, *ecce* (latin) mondatszó, a többtagú idegen nyelvi kifejezések önmagukban állnak, például: *de genere*.

A kötetben való megjelenés terjedelmi korlátok kialakítását tette szükségessé. Beke József a nagy tömegű azonos példák közül a számára leginkább figyelemre méltókat

¹⁰ O. NAGY Gábor, *Mi fán terem?*, Bp., 1988.

¹¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: I.*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967, 925., lásd még *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen: I.*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1993., 396 [fitymál].

emelte ki, így ezekben az esetekben a példamondatok bemutatása szubjektív válogatás eredménye.

5. Összegzés

A költő születésének 200. évfordulója reflektorfénybe helyezte az Arany-életművel kapcsolatos kérdéseket, hiányokat, de legfőképp az utókorra váró feladatokat. Az egyik fontos vállalás lehetne a korszerű igényű szövegközléseken alapuló teljes írói szótár elkészítése is: „A tudós költő szókinca és fogalomtára nemcsak az irodalom-, a nyelv-, és más, általa művelt tudományokra, hanem akadémiai tisztsége által a teljes tudományosságra is kiterjed. Ennek összefoglalása annak a Goethe-szótárnak mintájára történhetne, amely 90.000 szó vizsgálatával [...] nagyszabású szintézise a legkülönbözőbb tudományok kultúrtörténetének. Igazi hungarikum lenne ez, Arany János hagyatékának olyan összegzése, amelyhez nagyon komoly összefogás szükséges.”¹²

Kiss Margit

¹² KOROMPAY, *i. m.*, 12.